

॥ पद्म
॥ ३ ॥

ज्ञानंसाक्षादेवसमाश्रितं ॥ ३१ ॥ सात्त्विकं देवदेवस्य समागमनकर्मज्ञं ॥ मो
क्ष्यमाणं श्रमसततं मृग्यमाणं दुर्गमदं ॥ ३२ ॥ संवतैः ॥ इत्थेन कर्त्तव्यं पश्चा
त्पुनर्महात्मना ॥ इदिते यन्मयच्छास्त्रं तत्सर्वं ब्रवीमि ते ॥ ३३ ॥ सार्धं कोटि
प्रमाणेन ब्रह्मणा केशवाद्भूतं ॥ कपिलाय ततो ब्रह्माल्लक्षाणां पंचकं पुनः ॥ ३४ ॥
कपिलापि च पश्चात्प्रददौ लक्षमात्रया ॥ पश्चापि दत्तमात्मसंभयु
तं गृह्यमंख्यया ॥ ३५ ॥ यस्मान्पश्चात्पदिष्टं तन्मन्त्रात्तत्प्राप्तमोहना ॥ मोक्षैकफ
लदं धर्ममाद्यमस्मिन्प्रजायते ॥ ३६ ॥ तेनैवाधेन धर्मैर्ब्रह्मालोकापि नाम हः
सागचयं महादेवं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ ३७ ॥ यज्ञेन यज्ञं यष्ट्व्यं यज्ञं ते तत्र
श्रुतिः ॥ साधं धर्मं समाख्याय ये यज्ञं ते तत्र चक्षणाः ॥ ३८ ॥ तेषां तिवेष्णवंशा
नं पुनरावृत्तिवर्जितं ॥ एवं सर्वेषु कुर्वन्सुमानवेषु मुमुक्षुषु ॥ ३९ ॥ मृष्टिस्तयो
महानासीन्नारकी भूत्तुणावृता ॥ पंचकालपरः सर्वैस्सर्वैश्च भगवन्नाया ॥
३८ ॥ नान्यं यज्ञं ते व्यायं तत्रः तनारायणात्तराः ॥ एवं कार्तियुगे धर्मवतै मा-

॥ राम ॥
३

॥ पत्र ७
॥ ३ ॥

तले ॥ ४९ ॥ अत्यायासनसुलभं भृयिष्टं फलमद्भुतं ॥ परप्रकारे च शास्त्रं स्मि
नूद्दीयस्ते मकारणं ॥ ५० ॥ योगशास्त्रस्य कर्त्तृत्वे विगिंचोधिकरिष्यते ॥ ५१
सांख्यस्य चापि निमीणे कपिलाधिकरिष्यते ॥ बुधमूर्ति समाख्याय बुधशा-
स्त्रं अनाम्यहं ॥ ज्ञानापन्नपनि स्नातं ज्ञातृज्ञेयापलापि च ॥ ५२ ॥ भार्हीत्रि मृ-
तिमाख्यायशास्त्रं शास्त्रितथाहंतं ॥ पांचरात्राभिधंशास्त्रं मया पूर्वं कृतं किल
५३ ॥ कापालं शूद्रो वंचतथा पादुपतंत्रयं ॥ कुरुषुश्चाणिशास्त्राणि त्वहं व-
सानिशंकर ॥ ५४ ॥ शास्त्राणि मत्प्रणीतानि भवद्भिर्ज्ञातानि च ॥ जाभूतः
संपूर्वं लोके स्यास्यंति मम शासनान् ॥ ५५ ॥ बाहमित्येव ते सर्वे प्रणिपत्या भुवं
ह्वरिं ॥ कृतकृत्यस्तदा ब्रह्मा माधे देवैः समालयं ॥ ५६ ॥ जगाम सिद्धगंधर्वचार-
णादिभिरर्चितः ॥ संवतः ॥ पंचरात्रेण तुल्यानितदा प्रभृतिवैमुने ॥ शोवादी-
न्यपि शास्त्राणि प्रथंते शासनाश्रये ॥ ५७ ॥ वैश्वामायया लोके प्रचरंति-
निरंकुशाः ॥ ५८ ॥ शोवाद्योपि समयास्तत्र तत्र प्रतिष्ठिताः ॥ पंचैतरे पंच

॥ गता ॥
३

रात्रमदूषितमपि स्वयं ॥ ५९ ॥ दूपसंलेखसृष्टत्वात्तदूपयितुमीश्वरः ॥ पापं
इषुनिरस्तुपुहेनुवादानिकूलता ॥ ६० ॥ जायते विष्णुमायाभिः पतितानां दुयस्य
तां ॥ नास्तिकानां दिक्कानां व्याधिभिः परपीडिताः ॥ ६१ ॥ जायते च श्रियंते
च पञ्चनेत्रियेष्वपि ॥ स्वर्गे पुनर्वसं लये मायामलिनश्चेतसः ॥ ६२ ॥ तरंति च ज
वांशो विंशत्यस्यैव हि कृताः ॥ जानांश्च सर्वैरास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः
अशानारायणासृतं स्थानमुरांति ब्रह्मवादिनः ॥ ब्राह्मणासर्वैरण्युयञ्जस्वामि
पूतमः ॥ ६३ ॥ यद्दत्तगंगाचतीर्थेषु देवतैश्च पित्राच्युतः ॥ तद्दत्तवैपुशास्त्रे पु
पंचरात्रं प्रशस्यते ॥ ६४ ॥ पंचरात्रोक्तविधिनायः समाराधयेत्परिं ॥ केवल्यं प
रमं पाप्मो न घृयः संसरेदिह ॥ ६५ ॥ अस्यै फलमाप्नोति सपुमानात्र संशयः ॥
कल्याणकारिणस्तस्य पितरः स्वर्गवासिनः ॥ ६६ ॥ ब्रह्मलोकेऽपि पूज्यंते काक्या
नस्कार्णवै ॥ मंत्रैश्च वैष्णवे दन्तं ह्यं वा कथ्यमेव वा ॥ न दृश्यं भवेत्तेन तृप्यंति
पितृदेवताः ॥ मास्फोटयंति पितरः प्रनृत्यंति पितामहाः ॥ ६७ ॥ वैष्णवाजान-

॥ पत्र ०
॥ ४ ॥

यते येषामनयेषु महामतिः ॥ पंचरात्रोक्तविधिना वासुदेवं समाश्रितः ॥ १०
नारायणामृतं ज्ञानं निरस्तापोपविभूवं ॥ एतच्छास्त्रं च दानं च शिष्यानायभ्यसू-
यवे ॥ ११ ॥ मोक्षमाणा यनान्यस्मै कस्मै च न यददद्यात् ॥ त्रैवर्णिकाय दानं च मध्ये-
तयं च वेदवत ॥ १२ ॥ कण्वः ॥ महापनिषदाख्यस्य शास्त्रस्यास्य महामते ॥ अ-
चरात्रसमाख्यासौ कथं लोके प्रवर्तते ॥ १३ ॥ संवर्तः ॥ पंचेतराणि राक्षसाणि रा-
त्रीयंते महांस्यपि ॥ तस्मिन्निचो समाख्यासौ तेन लोके प्रवर्तते ॥ १४ ॥ चंद्रतारां-
गणं यद्दृशो भते नैव वासरे ॥ तद्येतराणि शोभते पंचनेनास्यमंनिचो ॥ १५ ॥
पंचतमथ वा यद्दृश्यमानो देवाकरे ॥ ऋद्धंति रात्रयस्तद्दृष्टेतराणि तदंति-
के ॥ १६ ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं शास्त्रं भवविनाशनं ॥ संसाराणवमज्ञानां कर्मपा-
द्यानुपेयुषां ॥ १७ ॥ महापोतेन सदृशं तारकं भवसागरतः ॥ ऋगादि संज्ञको-
वेदश्चतुर्विंशतिभ्यते यथा ॥ १८ ॥ तद्वत्सिंघानभेदेन पंचरात्रं चतुर्विधं ॥ ऋगा-
दयो यथैकेकं भिद्यंते बहुशाखया ॥ १९ ॥ तद्यासिंघानमंकेकं वक्त्रभेदेन भि-

॥ पत्र ॥
॥ ४ ॥

धते ॥ सिद्धांतनामचालर्थे निराहुरिति पंडिताः ॥ ८० ॥ सोमांसादिपुशास्त्र
पुयेसिद्धार्थो मनीषिणः ॥ तेषां मने चिकारोस्मिंशास्त्रेनेवान्यथागतिः ॥ ८१ ॥
एकमूर्तिप्रधानं तं मंत्रासिद्धांतमुच्यते ॥ चतुर्मुर्तिप्रधानं च यत्तदागमपूर्वकं
॥ ८२ ॥ सिद्धांतमुच्यते सद्भिर्द्वितीयोक्तोक्तविश्रुतं ॥ नवमूर्तिप्रधानं च तंत्रमिधो
तमुच्यते ॥ ८३ ॥ चतुर्वक्त्रं च चक्रं च देवयज्ञाचरणाविधिः ॥ तत्र तंत्रांतरमिष्टं स्या
तंत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ८४ ॥ चतस्रः कश्चिन्नाः पूर्वैवास्तु देवा इत्यस्तथा ॥ नारायणा
हयग्रीवो विष्णुर्नृकारिसूक्तो ॥ ८५ ॥ सांकर्येन तु कुर्वीत सिद्धांतेषु परस्परं ॥
यदि संकरतो मोहादाज्ञा नाराष्ट्रं च न स्यति ॥ ८६ ॥ येन सिद्धांतमार्गेण कर्षणादि
क्रिया कृता ॥ तेनेव सकलं कर्म कृत्वा तंत्रविभागविना ॥ ८७ ॥ तत्र तंत्रांतरमिष्टं
स्यात्सर्वैस्सर्वफलप्रदाः ॥ तेषां यं मंत्रासिद्धांतः पापसंज्ञो भिर्धीयते ॥ ८८ ॥ ए
केके तंत्रभेदेन सिद्धांता बहुधा स्मृताः ॥ संश्रद्धा विस्तरेणैव तंत्राणां प्रकरोरु
तः ॥ ८९ ॥ सिद्धांतैर्मंत्रसंसिद्धैश्चिद्याणां हितकाम्यया ॥ तंत्राणांचैव सर्वै

॥ पप्र०
॥ ५॥

षां वक्तानारायणस्वयं ॥ ९० ॥ अनृग्रहार्थं भक्तानां श्रावयामास च स्वयं ॥ श्रो-
नारो मूर्ते भेदाश्च मुनयश्च पिता महाः ॥ ९१ ॥ प्रयोजनं च शास्त्रस्य मां सः प्रक-
तिदुर्लभः ॥ अभिधेयं भगवतः समाराधनमुत्तमं ॥ ९२ ॥ संबोधो विषयते सद्भि-
साध्यसाधनलक्षणः ॥ श्रुतिमूलमिदं तंत्रं प्रमाणं कल्पसूत्रवत् ॥ ९३ ॥ सर्गसर्गे
ष्यविधिनिर्देवदेवस्य शासनात् ॥ चित्तमणियथा लोके शब्दो कल्पकद्रुमः ॥
॥ ९४ ॥ अर्थिभ्यो वांछितं सर्वं प्रपद्यंति गतिं विना ॥ पंचरात्रात्परत्वं तु चतुर्वर्गक-
ल्पप्रदं ॥ ९५ ॥ शास्त्रांतरव्यसनिनामभ्यासः कालयापनं ॥ फलं वा किंचिदेव स्वा-
द्यत्नसाधुवहि फलं ॥ ९६ ॥ वासुदेवं परित्यज्य चोत्थ देवमुपासते ॥ नरकाय भ-
वंत्येतेनात्र कार्या विचारणा ॥ ९७ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं उत्थत्यभुजमुच्यते ॥ वे-
दशास्त्रात्परं नास्ति न देवं केशवात्परं ॥ ९८ ॥ नस्माद्भुजस्वदेवेषां विधिनानेन-
वे मुने ॥ कण्वः ॥ कतिभेदास्तु तंत्राणां नाम धेयानि कानि वा ॥ श्रोतुमिच्छामि
विभेदं परं कौतूहलं हि मे ॥ १०० ॥ संवर्तः ॥ शतमेकं तथा शौचपुराहं कण्वक

॥ राम ॥
॥ ५॥

श्रुमः ॥ नामधेयानि चैतेषां श्रुयतां कथ्यते मया ॥ १०१ ॥ पार्श्वं पश्चाद्भुवं सा-
यावे भवं नलकूवरं ॥ त्रैलोक्यमोहनं विष्णुतिलकं परमाह्वयं ॥ १०२ ॥ नार-
दीयं नवनदियं वामिष्टं पौष्कराह्वयं ॥ सनकुमारं सनकं सत्वारख्यं विश्वसंदि-
ता ॥ १०३ ॥ अनन्तारख्यं महीप्रश्नं श्रीप्रश्नं पुरुषोत्तमं ॥ माहेंद्रसंहिता पद्म प्र-
श्नारख्यं तलसागरं ॥ १०४ ॥ वागीशं सावतं तेजोद्भवं श्रीकराह्वयं ॥ सावर्तं
विष्णुसद्भावं सिन्धुतं विष्णुपूर्वकं ॥ १०५ ॥ विष्णुतलं च कोमारं रहस्यं विष्णु
पूर्वकं ॥ विलुंबे भविकं सर्वसौम्यमीश्वरसंहिता ॥ १०६ ॥ अनन्तारख्यं भागव-
तं जयारख्यं मूलसंहिता ॥ पृष्टं त्रंशो नकीयं मारीचं दक्षसंहिता ॥ १०७ ॥ मो-
पाइं योगहृदयं हारीतं पागमेश्वरं ॥ मात्रेयं मंदिरं विश्वकुसेनमोशनसाह्व-
यं ॥ १०८ ॥ वैहायसं विहगेंद्रं भागीवं परपुरुषं ॥ वाङ्मूल्यं गौतमीयं पौल-
स्त्यं शाकलाह्वयं ॥ १०९ ॥ जयोत्तरं ॥ ज्ञानार्णवं ज्ञामदग्यं यास्यं नारायणात्म-
कं ॥ पाराशर्यं च जाबालं कापिलं वामनाह्वयं ॥ ११० ॥ जयोत्तरं चार्हस्यं

॥ पञ्च
॥ ५ ॥

जेमिनं सान्ताह्यं ॥ कात्यायनीकं बाल्मीकमोपगायनसंहिता ॥ १११ ॥ हेर
व्यगर्भमागस्यं काश्चैवो धायनाह्यं ॥ भारद्वाजं नारसिंहं गार्ग्यमुत्तरपूर्वकं
॥ ११२ ॥ शातानपं मांगिरसं काश्यपं पैंगलाह्यं ॥ त्रैलोक्यविजयं योगनार
दीयं च वारुणं ॥ ११३ ॥ रुष्णां चो वरमाश्रेयं मार्कंडेयस्य संग्रहः ॥ महासनकु
सारख्यं चासारख्यं विष्णुसंहिता ॥ ११४ ॥ मार्कंडेयं पार्ष्णिदं ब्रह्मनारदसंहिता ॥
संवादं शकुरुद्राभ्यां इमामाहेश्वराह्यं ॥ ११५ ॥ दत्तात्रेयं च सर्वोरख्यं वागहंमि
हिराह्यं ॥ संकर्षणख्यं प्रपुम्नं वामनं कल्किराधवो ॥ ११६ ॥ प्राचेनसारख्य
मित्यनेशानमशेत्तरं ज्ञानं ॥ एतानितंत्रनामानिसयोक्तानिमहामते ॥ ११७ ॥
तंत्रास्वनेकाबुध्यंते मुक्त्युपायाः पृथक्पृथक् ॥ इतितंत्रं समाख्यातं शास्त्रमे
वं मनीषिभिः ॥ ११८ ॥ तंत्राणां नामधेयानियोनिसंपठते नरः ॥ सर्वपाप
विनिर्मुक्तो याति ब्रह्मसनातनं ॥ ११९ ॥ इति पंचरात्रमहोपनिषदि पाद्ये तं
त्रं ज्ञानपादशास्त्रावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ५ ॥ संवर्तः ॥ हे

॥ राम ॥
॥ ५ ॥

पद्मनागराजं द्रुतवानसियत्पुरा ॥ तंत्रं तद्दहम ध्याप्यो मयि चेतस्य नुग्रहः
॥ १ ॥ पद्म उवाच ॥ तत्र वक्ष्यामि विप्रर्षे तंत्रं वैलोक विश्रुतं ॥ ज्ञानयोग क्रिया
चर्या च बुध्याद्दसमन्वितं ॥ २ ॥ रहस्यमद्भुतं दिव्यं यन्मया कापलाद्भुतं ॥ संसि
संच महार्थं च सर्वसिद्धिप्रसादनं ॥ ३ ॥ सार्धं कोटिप्रमाणेन ब्रह्मणा केशवा-
द्भुतं ॥ तस्मात्समुत्थृतं तंत्रं वारिधेरमृतं यथा ॥ ४ ॥ विज्ञानमादौ सकलं सृष्ट्युपा-
त्त्वात्तमुच्यते ॥ ततो योगक्रिया पश्चात्चर्या च तदनंतरं ॥ ५ ॥ विज्ञानं भगवद्भ्र-
तं तज्ज्ञानं मुक्तिरुच्यते ॥ आदि मध्यांतरं गहितं अर्चाश्चक्षयमच्युतं ॥ ६ ॥ नित्यं नि-
रुपमन्योति नित्यं तृप्तं निरंजनं ॥ सर्वाकारं निराकारं तमसः परमव्ययं ॥ ७ ॥
तत्कारणवशात्तस्मादाविशसीत्सनातनात् ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं चक्रं स्रष्टि-
कसंनिभं ॥ ८ ॥ सहस्ररविबहिर्दुलक्षकोटिसमप्रभं ॥ मरीचिचक्रमध्यस्थं
चक्राध्यायुधलांछनं ॥ ९ ॥ श्रीवल्कीस्तुभारस्कं वनमालाविराजितं ॥ कि-
रोटहारकेयूरवलयोदिविभूषितं ॥ १० ॥ पीतांबरधरं सौम्यं रूपमाश्वमना-

॥ पश्य ॥
॥ ७ ॥

पयं ॥ सवासुदेवो विज्ञेयः सृज्यं सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ११ ॥ अयं च योगिभिर्निसं
इत्यन्तरे विष्टरे ॥ पश्यंति सूर्यः शश्वत्तद्विज्ञोः परमं परं ॥ १२ ॥ वासुदेवान्
तो जातो वासुदेवा ह्योपरः ॥ एकवक्त्रश्चतुर्वीहृश्चक्राद्यायुधभूषितः ॥ १३ ॥
स्तिथ्ये चक्रं सर्गसिजं दधानः सृष्ट्यपुनः ॥ मुक्तयेषां च जन्मं च गदासं हृतये त-
या ॥ १४ ॥ श्रीवत्सकोस्तुभोरस्कोवनमालावभूषितः ॥ मयूरकंठवज्रामः
पीतनेसर्गिकांवरः ॥ सवासुदेवो भगवान् सृष्टिस्तिस्रं दमुक्तिदः ॥ आत्मानं
सद्विधा चक्रं पुनः केनापि हेतुना ॥ १५ ॥ तयोरेको वासुदेवः स्रष्टुस्फटिकस-
न्निभः ॥ नारायणो द्वितीयस्तु नोलांबुधसमप्रभः ॥ १६ ॥ संकर्षणो वासुदेवा-
तस्मात्प्रप्लुप्तसंभवः ॥ प्रप्लुप्तादनिरुद्धो भूत्सर्व एतच्चतुर्भुजाः ॥ १७ ॥ ज्ञाना-
दिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ पश्यो गुणानां वैषम्यवश्यं ते मूर्तयः
क्रमात् ॥ १८ ॥ ज्ञानाधिको भवेद्भ्रमसृष्ट्यां संकर्षणाह्वयः ॥ बलधिको प्रप्लु-
प्तस्यादेवस्यैवानिरुद्धकः ॥ १९ ॥ मूर्तिभ्यश्चतुर्भ्यश्चतुर्विंशतियूर्तयः

॥ राम ॥
॥ ७ ॥

जायंतेक्रमशोब्रह्मनदीपादीपांतरंयथा॥२१॥सर्वेचतुर्भुजापद्मशंखच-
क्रगदाधराः॥वासुदेवादादिदेवाअथमाकेडावस्त्रया॥२२॥नारायणोमा-
धवश्चजज्ञिरेभूकरोत्तम॥संकर्षणाचगोविंदोविष्णुश्चमधुसूदनः॥२३॥
त्रयस्तसमजायंतप्रद्युम्नाचत्रिविक्रमः॥वामनःश्रीधरश्चैतेजज्ञिरेमुनिस-
त्तम॥२४॥अभिरुक्षाहृषीकेशपद्मनाभश्चक्रत॥दामोदरश्चैतेनेसंदाद-
शांश्चाप्रजज्ञिरे॥२५॥वासुदेवाचतन्नामतथासंकर्षणादपि॥प्रद्युम्नाह-
पितन्नामतन्नामैवानिरुधकात्॥२६॥अभूवत्क्रमशस्तस्यश्चतुर्भुजैःपुरु-
षोत्तमः॥अधोसृजोन्मिंहश्चतुर्भुजैश्चाच्युतोमतः॥२७॥चतुर्भुजैश्चते-
भ्योमीजज्ञिरेचयथाक्रमं॥जनार्दनस्तथापेंदोहरिःकृष्णःसमारव्यया॥
२८॥वासुदेवादादिदेवान्मूर्त्यैष्टकमजायत॥ब्राह्मीचमूर्तिप्रथमाप्राजा-
पत्याचवेष्णावी॥२९॥दिव्याचार्षीमानुषीचसप्तमीचाकरोमता॥पेंशा-
चीचरसावासांमूर्तिनामपरादृश॥३०॥मोनाद्याजज्ञिरेविप्रचतुर्भुजा

॥ पञ्च
॥ ६ ॥

व्यवाक्रमं ॥ मस्याकूर्मो वराहश्च वामुद्देवाद्जायत ॥ ३१ ॥ नृसिंहो चामनो रा-
मोजामदध्योऽप्यजायत ॥ संकर्षणात्तथा जज्ञे प्रपुम्नाश्च चोबली ॥ ३२ ॥ अग्नि-
रुश्चाद्भृत्कृष्णः कल्कीति दशमूर्तयः ॥ संकर्षणात्च पुरुषः मत्स्यः प्रपुम्नमंभ-
वः ॥ ३३ ॥ जातोऽप्युतोऽनिरुष्माश्च शुक्लैर्लोक्यमोहनः ॥ साराहैः सौरि रत्नेऽंश-
वास्तु देवाश्च जज्ञिरे ॥ ३४ ॥ संकर्षणात्तथा प्रीवः शंखो दरुकेसरी ॥ वैकुण्ठः मृ-
त्निराष्वानुमुकुन्दश्च वृषाकपिः ॥ ३५ ॥ तत्रैवादि वराहश्च ततः संकर्षणाद्दिपि-
जनंतः पञ्चगोजातः सहस्रफणवान्वली ॥ ३६ ॥ सुदर्शनाश्चायुधानिकिरोटा-
द्विवभूषणं ॥ सूर्याविर्भावसमये सहैवैतानि जज्ञिरे ॥ ३७ ॥ देवः श्रियादय-
स्त्वत्तमूर्तिभेदं समाश्रिताः ॥ श्रोत्रादेव सकला जज्ञिरे दिव्यलांछनाः ॥ ३८ ॥
गरुडः पाक्षिणां मिश्रोवाहनो बलिनां वरः ॥ वास्तु देवादिमूर्तिभ्यश्चंदोमूर्तिर-
जायत ॥ ३९ ॥ कुमुदाश्चाश्च मूर्तेशाः सर्वैः पार्थिवदेसह ॥ पादतश्चानिरुष्माश्च
समभूवनसहस्रराः ॥ ४० ॥ सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्राङ्गुताभूतैः ॥ अजिह्व-

॥ राम ॥

साज्जगज्जज्ञेसांगा देवयथाक्रमं ॥ ४१ ॥ मुरवादिंद्रश्चवदिश्च छंदास्यंगानि
षट् तथा ॥ श्वोर्मूर्धनयनासूर्यो मनमश्रंद्रमाभापि ॥ ४२ ॥ श्रोत्रादिशो नभोना
भेः पश्यांभूमिरजायत ॥ प्राणाद्वायुस्तथापानान्मृत्युः केशान्निघां वुधः ॥ ४३ ॥
तस्मादिकालभेदश्चकालश्चाभूत्तथाधियः ॥ वनस्पतयमोपध्वो गेमकूपाः
दिनिमृताः ॥ ४४ ॥ यज्ञाश्चजज्ञिरेतस्माद्दृहवांबहुदक्षिणाः ॥ चानुर्वर्ण्यं क्र-
माद्दृक्कवाहुरुचरणोद्भवं ॥ ४५ ॥ एवं सृष्टाजगत्सर्वं विश्वरूपधरो हरिः ॥ आ-
स्तेनंतासने देवः श्रीभूमिभ्यां सहस्रभुः ॥ ४६ ॥ मध्ये स्तीरार्णवे संवतही पारथ्ये
हेमनिर्मिते ॥ प्रासादे संवमानश्च योगिभिर्विधेरापि ॥ ४७ ॥ चंद्राद्यै हार-
पालैश्च कुमुदाभ्यनुजीविभिः ॥ पक्षींश्च विष्वक्सनाभ्यां संवमानो मुदा नि-
तः ॥ ४८ ॥ श्रीवत्सवस्यानित्यश्रीगजय्यः शाश्वतो भ्रुवः ॥ अन्निरुभोजगत्वां
शोरिंद्राद्यै परिपालयन् ॥ ४९ ॥ इति पंचरात्रे महापनिषदि पारथ्ये तंत्रे ज्ञान-
पारं मृत्युत्पत्तिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पश्मठवान् ॥ ब्रह्मणः सृष्टि

॥ पद्म ०
॥ ९॥

रघुना वस्यते हि जसन्तम ॥ नारायणो सृजन्तो यन्त्रे वासीन्महा र्णवः ॥ १ ॥ अ
निरुक्षां राजा दुर्गा माया रूपामोहिनी ॥ न्यग्रोधमसृजन्तस्मिन्माया रूपे म
हाद्रुमे ॥ २ ॥ अनिरुक्षां राजश्रीमान्पद्मनाभः पुरातनः ॥ संहृद्य लोकान्पुरु
षः पर्णपर्वकमेयिवान् ॥ ३ ॥ तत्र पुंसः शयानस्य नागपर्येकमूपिते ॥ हिर
ण्यमयं पद्मगर्भनाभं रंडमजायत ॥ ४ ॥ तदंडं पंचभूतात्मभूतं रक्षमत्किंतं
मंडस्य वर्तमानस्य मध्ये पद्मं सितप्रभं ॥ ५ ॥ सहस्रद्वयपर्यंतं अंतः केशरमं
दितं ॥ मध्ये कर्णिकया युक्तं मद्भुतं सृष्टिकारणं ॥ ६ ॥ सृष्टारमसृजन्तस्मिन्
पद्मनाभश्चतुर्भुवं ॥ आसनं ब्रह्मणो यस्मात्पद्ममाश्रयभूततः ॥ ७ ॥ अन्ये
षामपि देवानां आसनं पद्ममिष्यते ॥ सनंदनादीनसृजन्तसृष्टयर्थं पद्मसृष्ट
यं ॥ ८ ॥ सृष्टं मनो नदधिरेते च स्वायंभुवास्त्वरा ॥ सर्वैते योगिनो ज्ञानावीन
रागा विमलराः ॥ ९ ॥ तेषु च निरपेक्षे पुलोकसृष्टे महामसु ॥ ब्रह्मणो भू
त्सहाक्रोधस्त्रैलोक्यदहनक्षमः ॥ १० ॥ भृकुटी कुटिलान्तस्य ललाटात्का

॥ गम ॥
॥ ९ ॥

धरीपितान् ॥ समुत्पन्नस्तदा रुद्रो युगांताग्निमप्रभः ॥ ११ ॥ सर्वनारीन
रवपुः महाकायः प्रतापवान् ॥ संविभन्वात्मनो देहं नरं नारीं च निर्ममे ॥ १२ ॥
मिथुनाजज्ञिरेन्तस्माद्गुहाणां कोटयस्तथा ॥ सर्वैश्चतुर्भुजाः क्रूरास्त्रिनेत्राश्च
लपाणयः ॥ १३ ॥ तेषु प्रथाना विभ्रं इरुद्रा एका दश स्मृताः ॥ रुद्रसृष्टिर्मपि प्र
स्त्राव्यर्षामालोक्य लोककृत ॥ १४ ॥ मरीच्यारो न्यडपरान् मनसानिर्ममे पुनः
तेरेन हरिखलं सृष्टुं त्रैलोक्यं सच यत्वरं ॥ १५ ॥ एवं सृष्ट्वा जगद्दिदं पद्मयोनिः
अतुर्भुजः ॥ ध्यानं परममातसो कारणं स्वस्य चिंतयत् ॥ १६ ॥ आयस्तस्तस्य
पुरतः तेजः पुंजा मिवाभवत् ॥ दिवाकरसहस्राभं विश्वसंगात्तसंनिभं ॥ १७ ॥
तन्मध्यं पुरुषं प्रेष्टं पीतनिर्मलवाससं ॥ शंखचक्रगदापद्मधारयंतं चतुर्भु
जं ॥ १८ ॥ श्रोत्रसांकं प्रसन्नास्यं कोस्तुभेन विराजितं ॥ स्फुरत्किरीटहाराद्यै
र्भूषणैरपि भूषितं ॥ १९ ॥ तं दृष्ट्वा पुरुषं प्रेष्टं पद्मयोनिर्गचिंतयत् ॥ एष ए
व परो देवः सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ २० ॥ तास्मात्परतरः कश्चिद्दृश्यते पुरुतः

॥ यत्र ०
॥ १० ॥

स्त्रितान् ॥ तमेव संसयान् पृष्टुं विविधानुपचक्रमे ॥ २१ ॥ ब्रह्मा ॥ कस्त्वमस्य
कृताकारः पुरुषः पुरुषोत्तम ॥ मत्तं जिज्ञासमानाय मात्मानं दर्शय त्वुरः ॥ २२ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ अष्टारं सर्वलोकानां पुराणं पुरुषोत्तमं ॥ जनादिमध्य-
निघनं विश्वामचलश्रुवं ॥ २३ ॥ कारणं सर्वलोकस्य माचमृत्संयज्ञं तव ॥ सं-
शयस्य त्वदीयस्य यत्तारं मामुपस्थितं ॥ २४ ॥ ब्रह्मा ॥ धनोऽस्य नु गृहीतोऽस्मि पृ-
णीकामोऽस्मि यथाश्रुतं ॥ अज्ञानं नास्ति तन्न ज्ञयं कर्तव्यं नास्ति चाकृतं ॥ २५ ॥ ज्ञान-
राशमवाप्तव्यं त्रिपुलोकेषु विधत्ते ॥ कस्य हेतोर्न गत्सृष्टुं भवान्प्रयत्नवद् ॥
२६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कोऽहमिकेवलं ब्रह्म न सृष्टिं संहारपालनेः ॥ लोका-
नामपि सर्वेषां महं केनापि हेतुना ॥ २७ ॥ इति पंचरात्रे महोपनिषदि पाप-
तंत्रे ज्ञानपादे ब्रह्मादिश्रुतिप्रकारेणामनृतोऽथोऽथायः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा ॥ विश्व-
केन रूपेण केन रूपेण पासिवा ॥ संहर्तुं यत्तस्य केन सृष्टुं पापे विजृम्भते ॥ श्री-
भगवानुवाच ॥ अनन्ताः शक्तयः सृष्टामनसैव चतुर्मुख ॥ चतस्रस्त्रासृनि

॥ राम ॥
॥ १० ॥

दिष्टामुख्याविष्णादिमूर्तयः ॥२॥ रजःसत्तमोमथस्तिम्नः संसारगोचरः
जानंशखाचतुर्धातुभुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ॥३॥ रजोगुणेन भुवनं सृजामि
सचराचरं ॥ पालयामि च सत्वेन तमसासंहरामि च ॥४॥ आरंदात्मानमा-
ख्यावास्तु देवाह्वयस्वयं ॥ विवादायामिसंसारयैमामेव भजंतितान् ॥५॥
सृजामि पामि हन्ये तद्रूपे ब्रह्मादिभिस्त्रिभिः ॥ वास्तु देवात्मरूपेण परेण भ-
वसागरात् ॥६॥ विवादायामि निज्जामान्ये मासाय स्वयं तितान् ॥ मुख्यः स्व-
तुर्णामेतेषामुच्यते परमः पुमान् ॥७॥ अपवर्गं करत्वेन वास्तु देवः सुदरितः
ब्रह्मादेवस्तथो न्येतु संसाराहितदृष्टयः ॥८॥ ब्रह्मा ॥ संसारी पुरुषः कोस्य
मात्रे केवापरापरे ॥ मुक्तः कोस्य मात्रे ह्येन विष्यते परावरे ॥९॥ श्रीभगवा-
नुवाच ॥ पुण्यपापनिमित्तैः सुखदुःखनिर्षेविते ॥ संसारी सापरा मात्रा
ब्रह्मभूय मदीयते ॥१०॥ सात्रापरा भवन्तस्य स्वाचरत्वमसत्तमं ॥ संसारवा-
सनातीतं विमुक्तं कर्मबंधनैः ॥११॥ आत्मतत्त्वमुदासीनं मुक्तमाहुर्मनीषि-

॥ पत्र ०
॥ ११ ॥

णः ॥ सदेकरूपस्य मात्राकापिन विश्वते ॥ १३ ॥ ब्रह्मा ॥ के संसारं प्रपद्यं
ते के च गच्छन्ति निर्घृतिं ॥ को बृहलं हि भगवन् ब्रूहि तत्संश्रयान्तं ॥ १३ ॥ श्री भ
गवानुवाच ॥ फलप्रामनया कर्म विहितं वैदिकं भजनं ॥ बध्यते निस्पृहः क
र्म भजमानो न बध्यते ॥ १४ ॥ ज्ञानं वैषयिकं यस्य च स्रगदृष्टिनिबंधनं ॥ बध्य
ते स परे देवस्य ज्ञानं समुच्यते ॥ १५ ॥ पद्म उवाच ॥ मुक्तात्मनश्च भगवतो
मेहः कः पुरुषोत्तम ॥ एतदाचक्षु भगवन् अत्र गुणं यदि प्रभो ॥ १६ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ अहमेव भवंत्येते न मे हस्तत्रकश्चन ॥ यथा हं विहराम्येवं त
था मुक्ताश्च देहि नः ॥ १७ ॥ ब्रह्मा ॥ बध्यन्ति पुरुषान्केते हेतवः कर्म हेतवः ॥
कर्मपादो निर्गलितान् पुरुषान्धामयंतिये ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ त्रि
श्रिरेव गुणैर्वस्त्रैश्च मस्त्रैः पूर्वमिरितैः ॥ सत्त्वादिभिः क्रिया चापि त्रिविधा
संप्रवर्तते ॥ १९ ॥ तथा संसारमृच्छन्ति पुरुषा पूर्ववृत्तयः ॥ एवमेव स्रष्टुं
यन्मां लं परिपृच्छसि ॥ २० ॥ ब्रह्मामेभिर्गुणैर्योगः पुरुषस्योपजायते ॥ क-

॥ राम ॥
॥ ११ ॥

र्मपाशोर्विमुच्येतमोक्षमाणश्चपुरुषः॥२१॥श्रीभगवानुवाच॥पुरुषस्य
गुणाएतेदेहधर्मानुवर्तिनः॥विषयस्यवद्यादेशोभवन्तिनभवन्तिच॥२२॥
ब्रह्मा॥कोसोविषयइत्युक्तःपुरुषाणांमहेश्वरः॥यस्ययोगाद्भवन्तेनभ
वंतिचतेगुणाः॥२३॥श्रीभगवानुवाच॥त्रिगुणाप्रकृतिब्रह्मन्विषयोदेहि
नस्मृतः॥तद्योगाद्दृश्यतेजंनुस्तद्वियोगाद्द्विमुच्यते॥२४॥जानातिपुरुषानि
संप्रकृतिंत्रिगुणात्मिको॥साचमसूतसततंनिद्रामस्यपृथग्विधां॥२५॥स्व
रूपंविस्मरंसेषनिद्रयाविवसस्वयं॥सबन्धश्च्यतेपुंसांकिंभूयःश्रोतुमिदुसि
२६॥इतिश्रीपंचरात्रमहोपनिषदिषास्तेतंत्रज्ञानपादेचतुर्थोऽध्यायः॥४॥
प्रकृत्यातस्यसंयोगोजायतेकेनहेतुना॥एतद्वान्विष्यभगवन्नरहस्यंदुर्लभंम
तं॥१॥श्रीभगवानुवाच॥पश्चात्पाकरणं ब्रह्मन्जनादिरविनाशिनी॥यु
नक्तिपुरुषंसेषाप्रकृत्यागुणरूपया॥२॥मअसादेविनातस्थानविरासोऽ
स्तिर्काहंचिन॥यावंनाहंप्रमीदासितावन्सायादुरत्यया॥३॥ब्रह्मा॥पूर्ण

॥ पञ्च
॥ १२ ॥

कामस्य देवस्य प्रसादे किं निबन्धनं ॥ तन्नानेकारणं तस्य तन्मेव हि निबन्धनं
॥ ४ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ वर्णाश्रमाश्रमाणां च मर्यादायामया कृता ॥ तान्
येसमनुवर्तेते प्रसादस्तेषु मे महान् ॥ ५ ॥ तंस्मात्संसारिणां पुंसां मत्प्रसादे वि
ना क्वचित् ॥ निश्चयसकरं जान्य तत्रुष्वस्वकमलासन ॥ ६ ॥ ब्रह्मा ॥ भगवन्
देवदेवेश जानामि पुरुषोत्तमं ॥ तामेव जगतां मन्ये अथारं कमलक्षण ॥ ७
अभवं नियतो लोकाः प्रलयं यांति यत्र च ॥ भगवन्स्तद्दशैषेण ज्ञानुमिदामि
शंसमे ॥ ८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभे मम रूपे दुरत्यये ॥ अ
नुप्रविश्य हितियं शोभसाम्यहमिच्छया ॥ ९ ॥ प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्मननादि
रावनादिनी ॥ पुरुषा विहितोसूतेखावराणि चराणि च ॥ १० ॥ गुणसास्या
स्तनस्तस्मात्पुरुषा विहिता पुनः ॥ अजायत महः तत्त्रिविधं त्रिविधैर्गुणैः
११ ॥ अहंकारस्ततो जातस्तस्य तिस्रो विधा स्मृताः ॥ वैकारिकस्ते जरास्य भूता
विश्वेति तस्त्रिधा ॥ १२ ॥ वैकारिका हंकारासालकार्यं च जज्ञिरे ॥ ज्ञाने

॥ राम ॥
॥ १२ ॥

द्वियाणि पंचैव राजसा तैजसात्पुनः ॥ १३ ॥ कर्मे द्वियाणि ज्ञानानि मृता देव्या
मसादथ ॥ शब्दतन्मात्रमभवाकाशममजीजनत् ॥ १४ ॥ स्पर्शमात्रं तथा क
शातस्माद्वायुरजायत ॥ रूपमात्रं ततो वायोस्तस्माद्गिरजायत ॥ १५ ॥ रस
मात्रमजन्त्यनेतस्मादापः प्रजज्ञिरे ॥ गंधमात्रं ततो ज्ञोपि गंधमात्रात्ततो मही
॥ १६ ॥ शब्देकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणानिलः ॥ शब्दस्पर्शौ तथा रूपं तद्द
नेरुदाहृतः ॥ १७ ॥ शब्दस्पर्शौ रूपसंचातुर्गुण्यमपांस्मृतं ॥ शब्दस्पर्शौ रूपर
सगंधापंचगुणामही ॥ १८ ॥ नानावीर्याष्टकृमृतास्ते मृष्टासंहितं विना ॥
नाशाल्कुवं प्रजासृष्टं ततस्तेसंहतास्वयं ॥ १९ ॥ महतीर्दिवशोपांताः प्रधानपु
रुषोरिताः ॥ अडं ममांशभूतस्य पद्मनाभस्य पद्मज ॥ २० ॥ नाभेरजीजनत्स्त
स्माज्जगत्थो निरभूद्भवान् ॥ खर्गादौ प्रकृतौ रेवमुद्भूतमखिलं जगत् ॥ २१ ॥ ली
यते प्रकृता वैवकल्यांते कमलासन ॥ ब्रह्मा ॥ मन्ये त्वया जगत्सृष्टुं विद्यतं तत्क
याविभो ॥ कालरूपस्वमेवैकः कल्यांते संजदर्थं च ॥ २२ ॥ इदानीं ब्रह्मे ज्ञा

॥ पद्मं
॥ १३ ॥

नं ब्रह्मसिद्धिदमच्युत ॥ यत्तज्ज्ञानान पुनर्नैवकारणं भवत्वचनं ॥ २४ ॥ श्री भ
गवान् ॥ ज्ञानं द्विविधमारब्धात्सत्त्वारब्धं च क्रियात्मकं ॥ सत्त्वारब्धस्य त्रिवारब्धं
नसिद्धिरर्वाभिन्नारिणी ॥ २५ ॥ ब्रह्मा ॥ ज्ञानं क्रियात्मकं तावत्तद्वदको दृग्बन्धं
प्रभो ॥ येनाभ्यस्तेन सत्त्वारब्धं यास्यामि ब्रह्मसिद्धिदं ॥ २५ ॥ श्री भगवानुवाच
यमस्मिन्नियमश्चेव क्रियारब्धाद्विविधा स्मृता ॥ ताभ्यां ज्ञानं च सत्त्वारब्धं प्राप्नो
त्येव न संशयः ॥ २७ ॥ ब्रह्मन्नभिन्नसत्त्वारब्धं ज्ञानं ज्ञेयमवाप्यते ॥ ज्ञेयान्मुक्तः
परानंदं परं चामनिपद्यते ॥ २८ ॥ ब्रह्मा ॥ ब्रह्मप्राप्त्यै लया सम्यगुपायः कश्चि
तः परः ॥ इहानीं देव देवेरा ब्रूहि मे ब्रह्मलक्षणं ॥ २९ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ सा
नंदलक्षणं ब्रह्मनादिरूपमपिक्रियं ॥ दोषादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रीयं निर्वि
कल्पकं ॥ ३० ॥ अहं मनवच्छिन्नं स्वयं वेद्यं निरंजनं ॥ सूक्ष्मं स्ववशं स्वैरं स्वयं
ज्योतिरनामयं ॥ ३१ ॥ अनंतमक्षयं शांतं महं शान्तमवर्जितं ॥ श्रुत्वा मे कंचि
दज्ञानं इच्छिद्रूपं सर्वगं परं ॥ ३२ ॥ गतागतविनिर्मुक्तं वाक्कहे वाह्यं चिभुं ॥ प्र

॥ राम ॥
१३

भव सर्वभूतानां ईश्वरं पुरुषोत्तमं ॥३३॥ स्वभावनिर्मलं नित्यं निस्तरंगं नि-
राकुलं ॥ निमर्षादंगुणातीतं सगुणं सर्वकामदं ॥३४॥ हीनवर्णैरसंसेव्यं मो-
ह्यमाणैरतर्कितं ॥ अध्येयं ध्येयमाश्चर्यं सर्वाङ्गनसगोचरं ॥३५॥ पाद्भुज्यवि-
ग्रहं सर्वशक्तिस्वाश्रयमाश्रितं ॥ मूर्तेरां भूतकूटं तमसः परतस्थितं ॥३६॥
प्रधानं प्रकृतेरन्यत् भोग्यं भोक्तृनिरंकुरां ॥ प्रमाणप्रत्ययातीतं सर्वतोऽसि-
द्धिद्योमुखं ॥३७॥ सर्वतः पाणिचरणं सर्वमाचृत्य विष्टुति ॥ वहिरंतस्थितस्य
पि सर्वतः श्रुतिशालिनं ॥३८॥ अनमोकारमव्यक्तं मूत्रलमंत्रालिकं शिवं
मायारूपममायाहिनित्यत्प्रमणोरणु ॥३९॥ महतोपिमहच्छूलममृतं म-
दुदीक्षितम् ॥ अमूर्तं मूर्तमोजस्वी चिद्वचनं निरुपद्रवं ॥४०॥ पश्यं नित्यं परं
ब्रह्म परेण ज्ञानचक्षुषा ॥ योगयुक्तः सदा मर्त्यः प्राप्नोति च परंपदं ॥४१॥
इति श्री पंचरात्रे महोपनिषदि पाम्ने तंत्रे ज्ञानपादे ब्रह्मलक्षणं नाम पंच-
मोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मा ॥ सर्वतः पाणिपादादिब्रह्मणोरूपमीरितं ॥ अरू-

॥ पद्मे ०
॥ १४ ॥

पस्यापितसर्वे कथयस्व यथा तथं ॥ १ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ चरन् चरमि
दं कुरु मासिष्ठं परमात्मना ॥ वतस्तसर्वे पाणिलंतस्य लक्षणमुच्यते ॥
॥ २ ॥ देशकालाविशेषेण संयुक्तं परमं चिदा ॥ योगपथेन सततं सर्वतः प्रा
कृप्रभुस्मृतः ॥ ३ ॥ नियोगूर्ध्वमधश्चोर्ध्वगताभासयते जगत् ॥ रविर्यथा त
था कृत्वा विश्वतश्च कुरुच्यतः ॥ ४ ॥ सर्वे पुरस्त्रितंतस्य वस्तुजातं यतस्थि
तः ॥ विश्वतो मुखता तस्य ब्रह्मणः कमलासन ॥ ५ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वा
णि श्रयंते श्रियुक्तमं ॥ तथा ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञेयः सर्वो शराश्रयः ॥ ६ ॥ वि
दूरमविदूरं तथा व्यवहिते तरे ॥ शृणोति शब्दं संघातं तेनासौ सर्वतश्च वाः
॥ ७ ॥ भिन्नो वह्निरयः पिंडाद्भिन्न इव दृश्यते ॥ तद्दृष्ट्वा काल्पय कृमूतो
व्यक्तमावृत्तिरिति ॥ ८ ॥ आदर्शो निर्मलश्च हृदंतस्मात्प्रतिमा यथा ॥ दृश्य
ते तत्र तद्दृष्ट्वा द्विभोरव्यक्तरूपता ॥ ९ ॥ नेंद्रियाधीति विज्ञानो रूपादिषु
चतुर्मख ॥ भगवानमुता हेतोः सर्वज्ञः कथितो बुधैः ॥ १० ॥ परमं ण मह

॥ राम ॥
१४

त्वेन संयोगात्परमात्मनः ॥ व्यापितमुच्यते विद्योरीश्वरस्य महर्षिभिः ॥ ११
अनादित्वमजलेन तथैवानंतथाविभोः ॥ परोक्षत्वेन सर्वेषां स्यादित्युच्य
ते नृभिः ॥ १२ ॥ स्वसंविद्धिपयं मन्मगं च पुष्यादिके यथा ॥ त्रिभिर्गुणैरव
धोपि ब्रह्मवत्तेषु तिष्ठति ॥ १३ ॥ यथा पुष्करवर्णेषु स्वदुर्ममः प्रतिष्ठितं ॥ सं
तर्वाहिरापि व्याप्यति पृथेको युगार्णवे ॥ १४ ॥ निमग्नस्यैव कुंभस्य बाहिरंत
रपां स्थितिः ॥ परस्त्रज्ञयोरेक्यमात्मनो श्रुतिर्वाहितं ॥ १५ ॥ क्षेत्रज्ञास्यु
बाहुल्यं देहभेदात्प्रदीयते ॥ एकस्यैव हि विंशत्युपपत्तयथाभिदा ॥ १६
श्रुतादिपंचसंधानं क्षेत्रंतत्र व्यवस्थितः ॥ नो नो यस्तं विदुः प्राज्ञा क्षेत्रज्ञं प
रसंहितं ॥ १७ ॥ अबुधिवो धमस्य पृथक्कस्योपरिविष्टं ॥ परात्परतरं वि
ष्टं सूर्यो ज्ञानचक्षुषा ॥ १८ ॥ विदंति देशिकास्तज्ञानगोचरमक्षरं ॥ प
रस्य व्यापिनो देहचलनात्थानविज्ञमः ॥ १९ ॥ यथा चटस्य माकाशं नो यं
माने चरे यथा ॥ चातीति वस्तुतानेव भेदास्ति परतीव्याः ॥ २० ॥ पञ्चप

॥ पञ्च
॥ १५ ॥

त्रयहस्त्रेषु सृष्टिभिर्ननुचक्रमान् ॥ सूक्ष्मत्वात्कान्धमे च स्वत्रिषानेषोपल
भ्यते ॥ २१ ॥ तथैव परमात्मायं विज्ञानात्परिकीर्तितः ॥ दूररुमज्ञाः पश्यन्ति
दृष्ट्यप्रे विष्टतं मदा ॥ २२ ॥ चित्तवत्वायुराकाशं यथैकस्तिष्टति प्रभुः ॥ तत्र
चराचरं विश्वं व्याप्यतिष्टत्यजस्वयं ॥ २३ ॥ सृष्टुं संहर्तुं मोक्षानोरश्मो नभ्युद्दि
तो रविः ॥ यथा तत्राजगत्सर्वं सृष्टुं हर्तुं प्रभुर्हरिः ॥ २४ ॥ स्वंपरं चापि विषयं
प्रकाशयति चिदघनं ॥ यथा प्रदीपस्वस्थापि घटादेः प्रकाशकृत् ॥ २५ ॥
वर्णैश्चितादिभिर्दो नस्तद्धान् व्यास्यते हरिः ॥ पृष्टिभर्गुणै रनितत्वात्ज्ञाना
दिभिरनन्यगैः ॥ २६ ॥ भगवान्काथितः सद्भिः परमात्मा जगन्मयः ॥ दक्षिण
पिस्ति लै तै लं मा चुर्ये च गुडादिषु ॥ २७ ॥ अस्मिन्नंतलतो द्रव्याद्सर्वं तत्र च त
स्थितं ॥ उपलंभनसानि ध्यादस्य तनतदी सते ॥ २८ ॥ अज्ञोऽप्यमूर्तिं सर्वेषां
तदात्मा परः पुमान् ॥ ज्ञानीनां भावनायां गादुपलब्धिपथंगतः ॥ २९ ॥ च
राचरेषु सर्वेषु यद्दृष्टुं व्याप्य विष्टितं ॥ ब्रह्मा ॥ अमूर्तं मृष्टं भूतं स्वसंवेद्यं

॥ राम ॥
१५

वदन्ति च ॥ विषया भगवन्मस्तानान्वस्यथा तथं ॥ ३० ॥ श्री भगवानुवाच
पंचगव्यं च मार्गेण येही सान्चक्रमंडले ॥ कृत्वा समर्चनं विष्वाहि पट्टका सर-
विषया ॥ ३१ ॥ आगध्वंति शास्त्रोक्तविधिना देशिकोत्तमाः ॥ तेषां हृदंभुजे
साक्षात्कृतं कीदृक् ॥ सा विरस्त्रिपरः पुमान् ॥ ३२ ॥ तरेति विष्णुमायां तेन तरे-
तीतरे ननाः ॥ ब्रह्मा ॥ वस्तुसाक्षात्कृतं कीदृक्कूलक्षणं तस्य कीदृकं ॥ भगवन्
कथ्यतां सर्वं मयि चेतस्य नुग्रहः ॥ ३३ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ बाल्याश्रयत आ-
गच्छं प्रचानपुरुषात्मकं ॥ गमनागमने हीनं मणिष्टं तद्गोरपि ॥ ३४ ॥ म-
हिष्टं वहतो वस्तु परमानंदविग्रहं ॥ विश्विज्ञयविनिर्मुक्तं सर्वगं भावनात्म-
कं ॥ ३५ ॥ तद्रूपं प्रणवावेद्यं प्रतर्कप्रणवानितं ॥ एवंपुत्रं देवं हृदये यो-
गिनः सदा ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मं सूक्ष्मं परंतस्य त्रिविधं रूपमोरितं ॥ सूक्ष्मं तत्सकलं
ज्ञेयं सूक्ष्मं सकलनिष्कलं ॥ ३७ ॥ परं निष्कलं मे वास्य रूपं कमलसंभव ॥ रु-
पं स ह्यश्रीर्षादि सकलं परमात्मनः ॥ ३८ ॥ तत्रः पुंजं सपासादिरूपं सक-

॥ पञ्च
॥ १४ ॥

लनिष्कलं ॥ सच्चिदानंदरूपादिरूपं निष्कलसंज्ञितं ॥ ४० ॥ प्रकृतिर्विकृ-
तिश्चोभेद्दूरूपे परमात्मनः ॥ सत्त्वादीगुणसंघातः प्रकृतिर्विकृतिः पुनः ॥
४१ ॥ पुरुषस्त्रिगुणात्मख्यस्तेन यस्त्रिगुणात्मिका ॥ अचिद्विज्ञानगत्सर्व-
प्रसूते चेतनात्मिका ॥ ४२ ॥ संहारं सपित्तसर्वे नियोगादेव तस्य सा ॥ एक ए-
व परा देवानानाशक्तिवमन्वितः ॥ ४३ ॥ करोति सर्वसंहारं स च नारायणः
स्मृतः ॥ नानादिग्भिः पुरद्वारैः यथा पुरनिवासिनः ॥ ४४ ॥ अंतर्विशतितद्
त्रयपुरुषाः पुरुषं परं ॥ दुपासकाविशंतं तं विज्ञेत्प्रापरयामदा ॥ ४५ ॥ ज्यो-
तिर्मैदलमध्यस्थं रुक्माभं पुरुषं परं ॥ इत्यस्य कर्णिकारुदंशं खचक्रगदा च-
क्रं ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजं भावयंतं तस्मान्नेष्वंतं पुरोगिनः ॥ ब्रह्मरंभ्रे भुवोर्मध्ये नाभि-
चक्रे गळावरे ॥ ४७ ॥ जिह्वामेतालुमध्ये च भावयंतं वायतं द्रियाः ॥ पूर्वजन्म-
कृतं कर्म द्वाप्रायोति सनातनं ॥ ४८ ॥ विष्णोरायणं पराः पंचकालपराय-
णाः ॥ अष्टांगयोगसिद्धाश्च द्वाद्वादशाक्षरचिंतकाः ॥ ४९ ॥ वासुदेवाश्च यो

॥ राम ॥
१५

मयोवासुदेवः परायणः।। गर्वपापविश्रान्तात्मायानिब्रह्मसनातनं ॥ ५० ॥
वर्षधारापृथग्भूताः पतंत्योजवतोदिवः ॥ भूम्यावेक्यं यथायांति तद्वत् ब्र
ह्मणियोगिनः ॥ ५१ ॥ अहोनदीनां बहुधारसरुपादिभेदवत् ॥ अविष्टं वा
रिबेवोरिनोदकास्त्यतिरिच्यते ॥ ५२ ॥ तथैव ब्रह्मणि परमुक्तात्मानश्चतुर्मु
ख ॥ एकभावेन तिष्ठन्ति तस्मात्लोक्यादिवा भवेत् ॥ ५३ ॥ एतद्ब्रह्मस्य मुदितं
निषट्पुपनिषसुच ॥ उक्तं प्रकाशितं तुभ्यं मया कमलसंभव ॥ ५४ ॥ इति
श्रीपंचरात्रमहोपनिषदि पाशुतंत्रे ज्ञानपादे ब्रह्मप्रान्त्युपायकथनं ना
मपष्टौध्यायः ॥ ५ ॥ ब्रह्मा ॥ ब्रह्मणः प्रान्त्युपायस्य ज्ञानस्यात्यन्तिकारणं
उच्यतां तद्दर्शनेण प्रसादो मयि चेतव ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बाह्योप
रागरहितं निर्मलं तस्य जायते ॥ विज्ञानं यस्य भगवन्समाराधनकर्मभिः
॥ २ ॥ अनाद्यविद्याविलयो योगांगैश्च यमादिभिः ॥ शौचमिज्यातप इक्
र्यास्वाध्यायाभ्यसनंतथा ॥ ३ ॥ ब्रह्मचर्यमिनाहारोमौनमिंद्रियनिग्रहः

॥ पृथं
॥ १७ ॥

अहिंसा चोपवासश्च स्नानतीर्थनिषेवणं ॥ १४ ॥ वैराग्यं पुत्रदारेषु दुःशाहा-
रविवर्जनं ॥ अक्रूरता वृद्धसेवासमामेत्तु नृगंसत ॥ १५ ॥ परदारपवस्वपुत्रेमु-
ख्यं शास्त्रसेवनं ॥ असक्तता भोजनादावेते चित्तप्रसादनं ॥ १६ ॥ ज्ञानं प्रत्य-
ङ्मुखं जातं तेन जातानि तत्पदे ॥ यत्प्राप्य न निवर्तेत जन्ममृत्युविवर्जिताः ॥
१७ ॥ पुरुषा कथितो हेतु रिति विज्ञानजन्मनि ॥ संसारहेतुमधुना कथयामि
चतुर्मुख ॥ १८ ॥ इह भा इह मात्मकं कर्म कृत्वा मायावशंगताः ॥ भोगाय तनमा-
ख्यायत च कर्मप्रभावजं ॥ १९ ॥ दुःखं सुखं वा पुरुषः भुजंते हेतुयंत्रिताः ॥
संसृतिः सा चतुर्विधस्तथा कर्मैव कारणं ॥ २० ॥ मुक्तिज्ञाने चिकेतस्या संघ-
तेरात्मना भवेत् ॥ कर्माधिक्ये पुनः सेवजायते निरवग्रहा ॥ २१ ॥ संसार-
हेतुभूतं च कर्म ज्ञानेन नश्यति ॥ क्षीणे कर्मणि संसारहेतौ मुक्तिरनंतरा ॥
॥ २२ ॥ कल्पते संसृतिः कर्महेतु रक्ता विनिश्चिता ॥ करोति कर्म चाविद्या
विवराः पुरुषस्वयं ॥ २३ ॥ गुणा एव त्रयो विद्यासमासव्यासचतस्रः ॥ तैरे

॥ राम ॥
१७

वक्रुते कर्मसंभवाय दिवा रात्रौ ॥ १४ ॥ तैस्त्रिभिस्त्रिविधानि राजा यते क-
र्मकारणं ॥ सैवा विद्या च माया च कथ्यन्ते को विदोत्तमैः ॥ १५ ॥ सत्तास्त्वमयी
निशरजसः कर्मसंकुला ॥ तमसो मोहिनी नाम ताभिर्निर्गजितः पुमान् ॥ १६ ॥
संसारस्य वशः कर्म करोति जनिकारणं ॥ सत्तादिगुणमयुक्तं मनो भूतेषु पंच-
सू ॥ १७ ॥ प्रवृत्तं पंचधा भिन्नं प्रभूतं बहुधा क्रियाः ॥ मनः सत्वगुणोपेतं पृथि-
वीलं यथा भवेत् ॥ १८ ॥ तदा करोति पृथिवीं सननादि क्रियां नरः ॥ आराधय-
त्यतिष्ठायां पालनं वानृणां तथा ॥ १९ ॥ रजसि स्त्रे प्राणहिंसां मृगया बुध्नि मे-
वेत् ॥ तमसि स्त्रे तु हृदये छेदनं भेदनं तथा ॥ २० ॥ आभिचारवशो कारपर-
स्वहरणादिकं ॥ सत्वस्त्रे फलजलक्रीडां जलपानं चतुर्मुखं ॥ २१ ॥ तदीतरणमि-
त्यादिकरोति विविशः पुमान् ॥ रजसि स्त्रे जलशोषा भवभाहादि मज्जनं ॥
२२ ॥ सेतुबंधं समुद्रादौ बाहुभ्यां तरणं यथा ॥ तमसि स्त्रे मनस्य फलजलतीर-
विमोचनं ॥ २३ ॥ कूपे वा इव तनं रज्ज्वे करोति पुरुषः सदा ॥ अग्नेोच्चैर्तासि स-

॥ पञ्च
॥ १८ ॥

त्वस्ते चंद्रसूर्यादिदर्शनं ॥ २४ ॥ पटुत्वमुष्णताभावं चरत्नहेमादिदर्शनं ॥ क
रोति रजसिमासेखद्रहस्तसमुत्थितः ॥ २५ ॥ मृगान्तिवदामुष्टिदंडैश्च भूरा
ताडनं ॥ तमसिस्ते मनस्यभौस्ते पुष्यादिषु स्पृहां ॥ २६ ॥ स्वसनस्ते गुणे सत्वे
शीघ्रयानं च नर्तनं ॥ गानं प्रलापनं कर्म करोति रजसस्थिते ॥ २७ ॥ चित्ते गजा
खरोहादितथोर्ध्वगमनादिकं ॥ तमोगुणस्ते मनसि मासादयो हणादिकं ॥
॥ २८ ॥ सत्वे व्योमनिचित्वस्ते निराभासं निराश्रयं ॥ गमनं रानसे चित्ते दृष्टं जा
गृत्तियत्युनः ॥ २९ ॥ स्वापे तदीक्षते सर्वे मनस्तमसि संस्थिते ॥ सर्वदृष्टपदात्मा
नं सखदुःखेन बुध्यते ॥ ३० ॥ एवं बहुविधं कर्म पुमान्मायावराहदः ॥ करोति
त्रिगुणैर्युक्तः कर्मभिस्ते पुमानयं ॥ ३१ ॥ संसारे पतितो जन्मनारां च प्रतिप-
द्यते ॥ यदा प्रसादसुमुखः परमात्मासनात्तनः ॥ ३२ ॥ तदा मायाविनिर्मुक्तो यो
गयुक्तो जितेंद्रियः ॥ विज्ञानेन परं ब्रह्म प्राप्नोति सखलक्षणं ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा ॥ ए
भिर्गुणैकयं योगो वियोगो वा भवेत्कदा ॥ श्री भगवानुवाच ॥ पुरुषस्य गुणा

॥ राम ॥

१८

येतेत्रयोपिकमलासन ॥ मायायोगवियोगाभ्यां भवति च न भवंति च ॥ ३४ ॥
मायानपायिनी नित्यं मयिति पृथिग्या इवतो ॥ मायावशांगताः सर्वे अमं सज्ञा
नमोहिताः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मादयोपिकिमुत देवाद्याः कमलासन ॥ प्रसादाद्देवसा
मायामदधीना विनश्यति ॥ ३६ ॥ मायायोगेन बध्यंते मुच्यंते तांतरंति ये ॥
ब्रह्मा ॥ परिपूर्णस्य भगवन् प्रसादस्तव किं कृतः ॥ न विस्मकारणं तत्र तन्मे श्रु
हियथा तथं ॥ ३७ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ अज्ञाभक्तिसमाधिश्च मयि सम्यक्
समर्पितः ॥ कारणं शास्त्रदृष्टेन विधिनानान्यथा भवेत् ॥ ३८ ॥ सर्वेषां मोक्ष
साधनानां कारणं त्रयमीरितं ॥ तैर्विना संसरं त्ये माया परवशाजनाः ॥ ४० ॥
ममावताररूपाणि बुद्ध्या सृष्टानि मन्मुखात् ॥ अधर्मस्योपरांत्यर्थं धर्मका
मप्रवृत्तये ॥ ४१ ॥ बहूनि बोध्युं योगानि त्रयंतत्र समाचरेत् ॥ सर्वाकारविनि
मुक्तं रूपं यत्परमात्मनः ॥ ४२ ॥ दुर्विज्ञानं तदेतेषां अज्ञादीनामगोचरं ॥ मु
क्तिकारणमिच्छुक्तं ब्रह्म न भूयः किमिष्यते ॥ ४३ ॥ ब्रह्मा ॥ अचेतनं चेतनं च

॥ पद्म ०
॥ १९ ॥

रूपं सृष्टं समीक्ष्यते ॥ किमेकयोनि सा सृष्टियो निभेदः किमेदयोः ॥ ४४ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ अभिन्नमेकमव्यक्तं रूपं तत्परमात्मनः ॥ अविभक्तं विभक्तं च
दक्षिणसर्पिरिवाहितं ॥ ४५ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं कदाचित्पुरुषेद्यया ॥ महत्
जातः स्तनो व्यक्तादहंकारस्ततो जनिः ॥ ४६ ॥ तन्मात्रापञ्चकं जातं अहंकारात्स
नस्ततः ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च समजायत पद्मज ॥ ४७ ॥ महाभूतं पृथिव्यादिपञ्च
कं तदनंतरं ॥ अचेतनाचेतनाच्च सृष्टिरेवमुदाहृता ॥ ४८ ॥ त्रिभिरेवगुणैरेतैरु
त्तमाधममध्यमाः ॥ जायंते कारणवशानां ब्रवीद्विक्रमादहं ॥ ४९ ॥ भावेपुतेषु
भूयिष्ठं सत्त्वं श्रेयांश्चतुर्मुखं ॥ भूयिष्ठराजसोमध्वोजगन्मसामधिकः ॥ ५० ॥
तत्र सत्त्वादिकैर्भावे रचनाममनोपणी ॥ आगोवाप्यपवर्गावाफलं तेषां यने
स्थितं ॥ ५१ ॥ रजसाधिकभावेन यजंते ये द्विजातयः ॥ तेषां त्रिविष्टपेवासः
पुनरावृत्तिलक्षणः ॥ ५२ ॥ संसृतिश्चक्षयेतस्य यजंते ये तमोधिकः ॥ तेषां भु
वस्तलेवासः क्षये भूलोकसंसृतिः ॥ ५३ ॥ यस्य भूतपिशाचादियजंते तमसा

॥ राम ॥
॥ १९ ॥

विकेः॥ उषितानरके चोरे जन्मस्याजंगमादिषु॥ ५५॥ गत्वा गलानि वर्तेते य
ज्ञधर्मपरायणाः॥ अथापिननि वर्तेते ये ममाराधने स्थिताः॥ ५६॥ मात्रस
दना लोका जायंते वागवस्थिताः॥ मल्लोकवासिनो भूयः संसरंति न कुत्रचित्
५७॥ नस्माद्भजस्व मां ब्रह्मन्सलभा वस्थितः सदा॥ सत्त्वादिगुणयुक्तानां माह
रस्त्रिविधस्मृताः॥ ५८॥ स्निग्धाश्च मधुरा हृद्यास्त्रि एतः प्रथमे गुणे॥ कदा मू
लवणप्रायामध्यमेतिष्टतप्रियाः॥ ५९॥ रसहीनं यातया संपूर्तिगंधं चिरोप
तं॥ उद्दिष्टं प्रीतिजननं जगत्पुणवर्तिनः॥ ६०॥ सत्त्वा सुखमयी निद्रा रजसा
कर्मसंकुला॥ निद्रादिवा निद्रां नित्यनमो यस्याधिको गुणः॥ ६१॥ सप्तस्यो
ध्वंगमनं स्थितिर्मध्ये रजोधिके॥ अतो गतिस्तामसानां त्रिविधानां त्रिधा ग-
तिः॥ ६२॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाराकमनावृतं॥ सत्यज्ञानंतपोमौनं च
तिः शौचं रामसमा॥ ६३॥ रत्यादयः सत्त्वनिष्ठे गुणाः कल्याणकारणाः॥ अ
हंकारस्त्वधादर्पः क्रोधादंभइतीदृशः॥ ६४॥ ३॥ गुणा रजो गुणस्यैतेतामसस्य

॥ संसृ
॥ २० ॥

नु कथ्यते ॥ पशून्यं परनिंदा च निद्रालस्यं नृशंसता ॥ ५४ ॥ इत्याद्यस्वमोक्षीना
गुणाप्रोक्ता चतुर्मुख ॥ प्रलीनयोरितलयोगुणयोश्च जघनयोः ॥ सत्वे प्रवृत्ते
विज्ञानमुरुष्टं जायते चिकं ॥ तेन प्राप्नोति परमं स्नानं परमदुर्लभं ॥ ५५ ॥ यत
प्राप्य न निवर्तेते संसारे दुःखसंभवे ॥ देहं त्यजंत सत्वस्वा लोकान्याति सनातना
त् ॥ ५६ ॥ रजस्य प्रलीनस्य जन्ममात्रं महाकुले ॥ प्रजयेत मसि स्वस्य पुरुष-
स्य चतुर्मुख ॥ ५७ ॥ मूढयोनिपु जन्मस्थानिरुष्टा सुपुनः पुनः ॥ त्यजतो वे स्मृति
र्येषु देहसंबंधमात्मनः ॥ ५८ ॥ भावे पुतंत मन्वेति पुरुषो भावना वशात् ॥ पुंसा
मेवं वस्तुभिर्वागतयः समुदाहृताः ॥ ५९ ॥ इति पंचरात्रे महोपनिषदि पापे तं-
त्रे ज्ञानपादे गतिविशेषकथनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ब्रह्मा ॥ विज्ञानोपाय
रूपेण तपश्चर्यायकोर्तिता ॥ भगवंस्तत्तमः कीदृक्किंवा तत्कथ्यतां मम ॥ श्री
भगवान् ॥ वाङ्मरः कायजलेन तपस्तस्त्रिविधं मम ॥ २ ॥ देवहिजगुरुः प्राज्ञपू-
जनं शोचमानं वं ॥ महिंसनं ब्रह्मचर्यं तपः सारो रमीरितं ॥ अनुग्रह परं वाक्यं

॥ राम ॥

२०

सत्संभूतोपकारणं ॥३॥ स्वाध्यायाभ्यासनंचेतिवाचिकंकथितंतपः ॥ संतोषं
सततं ब्रह्मचिंतयात्मविनिग्रहः ॥४॥ भावइच्छिः सोमवाक्यंतपोमानसमी
रितं ॥ अशदानैकृतसम्यक्गुणफलं कांक्षिभिर्नरैः ॥५॥ सात्विकंतत्तपो ज्ञेयं
तद्विज्ञानकारकं ॥ सत्कारमानपूजादिमिथ्यैराजसंचतपः ॥६॥ तामसंनु
तपस्तस्याप्यसरोत्सादनादिकं ॥ कर्मतद्विधिषु नैव विज्ञानोत्यचिकारणं ॥
॥७॥ ब्रह्मा ॥ कृतप्रसूतिर्जगतांतेषां नाशः कसंमतः ॥ कियंतं कालमेतेषां ति
तिर्मे भगवन्वद ॥८॥ श्राभगवान् ॥ आपन्नाप्रकृतिर्व्यक्तिसूते सर्वंचराचरं ॥
तत्रैव लीयते सर्वं ब्राह्मे मायुषि च स्तुतिः ॥९॥ कालो युगसहस्राख्यो दिवारा
त्रश्नतावतो ॥ ब्रह्मणस्तेन मानेन शतमायुश्च वत्सराः ॥१०॥ भवंति मनवस्त
स्य दिने तत्र चतुर्दश ॥ एकोनसप्ततिः कालो मनोरेकस्य कीर्तितः ॥११॥ परु
स्मिर्ब्रह्मणो नवाचीने लयंगते ॥ प्रळदा महदाख्योयंचतुराननकीर्तितः ॥१२॥
अवांतराश्च प्रळयादिनाद्दिनमथोजनाः ॥ भवंति धातुभिस्ते स्ते महांश्च प्र

॥ पद्म ०
॥ २१ ॥

लयं पुनः ॥ १३ ॥ चक्रवत्प्रलयः कालो न विगमोऽस्ति कर्हि चित् ॥ ब्रह्मा ॥ किं
रूपाप्रकृतिर्देवसूते कथमिदं जगत् ॥ ब्रूहि सर्वमशेषेण भगवन्भूतभावन
न ॥ १४ ॥ अन्यनाधिकरूपाणां सत्त्वादीनां चतुर्मुख ॥ गुणानां संभृतियांसा
प्रकृतिः सद्भिरुच्यते ॥ १५ ॥ अचेतनासा विश्वस्य यो निरव्याकृतिस्वयं ॥ नि-
त्यासूते जगत्सर्वे नियोगात्परमात्मनः ॥ १६ ॥ अविभक्ता विभक्ता च दक्षिण
र्षि रिव स्थिता ॥ संकर्षणाख्या भगवन्प्रकृता वेवता प्रजाः ॥ १७ ॥ रुद्रसंहर
ति स्वैरं ब्रह्मणो दिवसक्षये ॥ दिवसादो जगत्सर्वं पुनरेवासूत अजाः ॥ १८ ॥
लोककर्ता स्वयं ब्रह्मा यथा पूर्वं यथाक्रमं ॥ इत्येवं सर्गसंहागे मया सम्यगुदी
रितो ॥ १९ ॥ ऐदं वर्यं मष्टगुणवत्किं दधत्किमाप्नुयात् ॥ मा भोतिकीदृक्
सायुज्यं युंजानस्य सूमेधसः ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अणि मामहिमा ऽ
चापियाव देवास्य काम्यते ॥ तावन्तमिष्टमाभोतिलक्षिमाधरिमापिवा-
२१ ॥ इष्यमाणमवाभोतिलक्षिमांतेन पुरुषः ॥ देशं विदूरमप्येष सृणुमा

॥ पद्म ॥
॥ २१ ॥

त्रेण गच्छति ॥ २३ ॥ यथाशास्त्रलिङ्गस्य तथा देहस्य लाघवं ॥ गरिमांतेन दे
हस्य पर्वतस्येव नोद्यति ॥ २४ ॥ आहारेषु विवारेषु यथा कामं प्रवर्तते ॥ संक
ल्पेनैव भूतानि पश्यन्ति कमलासन ॥ २५ ॥ परकायप्रवेशं च यथेष्टं प्रतिपद्य
ते ॥ एभिरष्टभिरैवेतै विहरन्ति यथेष्टितं ॥ २६ ॥ यदि मां विस्मरेयुस्ते सूर्वनि
द्रा विमोहिताः ॥ सद्भक्तिस्मरणादेव प्रतिश्रोतो वहाजनाः ॥ २७ ॥ जायंते पुन
रुल्लृष्टवरो पुमहतांसतां ॥ पुनर्युने युर्मां मेव यदि ते सिद्धिकास्यया ॥ २८ ॥ मु
च्यंते मत्प्रसादेन जन्मनोऽस्माद्दिगाहितात् ॥ भेदेन वाप्यभेदेन मिश्रेण च चतु
र्मुख ॥ २९ ॥ त्रिदेवमुक्तिरुदिता भेदे कंकर्यलक्षणा ॥ मुक्तिर्यथेह लोकेषु प
रिचर्या पराचराः ॥ ३० ॥ देवस्य तद्देवैते वैकुण्ठपरमात्मनः ॥ लोके तस्य स
मीपस्वामुक्तात्मानः समाहिताः ॥ ३१ ॥ वसन्ति किंकराः संतस्तत्र प्रसादपरास
दा ॥ अमेतमुक्तिरत्यंतमेकं स्यात्परजीवयोः ॥ ३२ ॥ आत्मनो भावना चैक्ये
साहमित्येवमात्मिका ॥ समीहितैव सर्वेषां फलानामुत्तमोत्तमं ॥ ३३ ॥ य

॥ पञ्च
॥ २२ ॥

स्येवमेकतावक्तिजीवात्मपरमात्मनोः ॥ सिद्धांते मिश्ररूपे तु भेदस्त्वित्वात्
नादिभिः ॥ ३४ ॥ तोषयित्वा परं देवं ततो युक्तः समाहितः ॥ विज्ञानेनैकताने
न परमात्मनि चिन्वने ॥ ३५ ॥ ऐक्यं प्राप्नोति सामुक्तिरुक्तासायुज्यलक्षणा ॥
एवमव्ययमणिमाद्यष्टगुणावाप्तिः सुदुर्लभा ॥ ३६ ॥ मुक्तिर्वापरमानंदप्रा-
प्तिरूपा यदीक्षितं ॥ पुंसां तदुभयं मुक्तिः प्रसूते परमात्मनि ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा ॥
बहूनि तत्त्वान्युक्तानि शास्त्रेषु बहुभिर्ब्रूयते ॥ तेषु तत्त्वेषु सर्वेषु बाह्याविहि-
ता क्रमात् ॥ ३८ ॥ समाधिरेकतानैव सोऽपि विज्ञानमुत्तमं ॥ प्रसूते येन तत्
ब्रह्म तत्त्वैभ्यः परमं मतं ॥ ३९ ॥ प्राप्नुवंति नराः सर्वे तत्त्वानि कथयस्व मे ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ चत्वारिंशदशोऽक्षरं तत्त्वानि परमात्मनः ॥ रूपाण्येव चतुर्वि-
ंशसंज्ञे पाकथयाम्यहं ॥ ४० ॥ भावनातेषु विहंतासि श्रयो कल्पते परा ॥
वक्तव्यानि तत्त्वानि हेतोस्तान्यवधारय ॥ ४१ ॥ अव्यक्तं बुद्धिरख्यं ततः पर-
महं कृतिः ॥ तन्मात्रा पंचकादेकदशोक्तान्यनुक्रमात् ॥ ४२ ॥ पृथिव्या-

॥ राम ॥
॥ २३ ॥

दोनिभूतानिपंचैवकमलासन ॥ मायाकालकलारागविद्यानिनियतः क्रमा
त् ॥ ४३ ॥ नंदशैवमहानंदो महाविद्यासमीरिता ॥ क्षेत्रज्ञश्च शिवो ब्रह्मापुरुष
स्तदनंतरं ॥ ४४ ॥ सत्याच्युतो तथानंदो विष्णुः सर्वत्रनिर्घृतिः ॥ विरिंचपुरुषश्च
दोपरमेशो समीरितः ॥ ४५ ॥ नामानिरुद्धप्रप्युक्तसंकर्षणसमाह्वयः ॥ वाक्कदे
वश्च सत्त्वारिहरश्चैव चतुर्मुख ॥ ४६ ॥ ततः प्रोक्तमिदं सर्वं यत्रोत्पन्नं चराचरं ॥ त
स्य प्रपंचो रूपाणि तेषां नामानि कश्चमः ॥ ४७ ॥ नेष्टे सर्वाण्यशेषाणि वक्तुं वाचा
मपीश्वरः ॥ दिगेषा कथितानुभ्यंतलानां नाम पञ्चनिः ॥ ४८ ॥ संज्ञाविकल्पेन तत्त्वा
निश्चायं तसमादिभिः ॥ बुंजाना योगिनः राश्वत्प्राप्नुवंति परंपदं ॥ ४९ ॥ इति
श्रीपंचरात्रमहोपनिषदि पाश्चेतत्रे ज्ञानपादे तपोविशेषकर्मनं नाम अष्टमो
ध्यायः ॥ ब्रह्मा ॥ अज्ञानसागरं तीर्त्वा विद्यापारमुपैयिवान् ॥ उच्यतांसां प्रतं म
स्यं भुवनानि चतुर्दश ॥ १ ॥ रूपतोमानतश्चापि निज्ञानं परमेश्वर ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ यत्र प्रतिष्ठं यत्र मानं रूपं च यादृशं ॥ भुवनानां तदरिखलं चतुर्मु

॥ पुस्तक
॥ २३ ॥

मुखेशतेः ॥ ४॥ वक्तुं निरवशेषेण कश्चिमेतत्प्रपंचतः ॥ बोधुं चानिखिलं शक्तः
को वा चारयितुं क्षमः ॥ ३॥ तद्भूमीमिसमासेन सर्वे लंबो भवे यथा ॥ चतुरस्रा भ
वन्ती भूः पंचाशत्कोटियोजनेः ॥ ४॥ विस्तीर्णा सर्वतो दिक्षु च न वै कोटियोजने ॥
द्वीपानि सप्तसंयत्र तावन्तो यराशयः ॥ ५॥ अंगुलीयकवत्सर्वे भूमेरुपरि वि
ष्टिताः ॥ द्वीपानां नामभिस्तावकथ्यमानं क्रमं शृणु ॥ ६॥ जंबूद्वीपस्य कुशाक्रोचशा
कद्वीपंतथा परं ॥ यत्तु लीपुष्करं नाम सप्तमं चतुरानन ॥ ७॥ आनुपूर्वात्समु
द्रांश्च कथयामि यथा तथं ॥ लवणे सूरसौ पश्चान्मेरेयस्वदनंतरं ॥ ८॥ सर्पिर्देह
पयस्वनंतरतः रूक्षोदकं परं ॥ भूभागे मध्यमे जंभूद्वीपमानं च कथ्यते ॥ ९॥ ल
क्ष्यो जन्विस्तारं सर्वतस्तदनंतरं ॥ विस्तारं वारिचिस्तारं तादृक् द्वीपमनंतरं ॥
१०॥ उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायामविस्तारः ॥ द्वीपानि पट्टसमुद्राश्च परिशिष्टा
चतुर्मुख ॥ ११॥ द्वीपं जंभूसमाख्यातं विभजेन वचापुनः ॥ भागे तु मध्यमे मेरु
आयो लक्षसंमतः ॥ १२॥ योजनानां क्षितेरंतमग्नः षोडशसंख्यया ॥ सहस्राणं

॥ राम ॥
॥ २३ ॥

योजनानां शिष्टां भागः प्रकाशते ॥ १३ ॥ क्षितेरुर्ध्वं समरोश्वसर्वतो मूर्ध्नि विस्तरः ॥ द्वात्रिंशत्सहस्राणां योजनानामयं पुनः ॥ १४ ॥ कर्णिकावच्च भूपद्ममध्ये सम्यगवस्थितः ॥ इंगोदात्तसहस्रेण दातयोजनविस्तृतैः ॥ १५ ॥ तत्संख्यापरिणोहेऽत्र तस्य पार्श्वमहीधराः ॥ वक्ष्यामि चानुपूर्वेण यथा वद्वदशरयः ॥ १६ ॥ १ हिमवान्हेमकूटश्च निषेचश्चास्य दक्षिणे ॥ एते वर्षाचला प्रोक्ताश्च यः कमलसंभवः ॥ १७ ॥ वर्षाभारतमाख्यातं प्रथमं तदनंतरं ॥ नाम्ना किंपुरुषंतस्य हरिवर्षमनंतरं ॥ १८ ॥ उच्चमेमेरुशैलस्य क्रमाद्दूर्ध्वेषु भूधराः ॥ नीलश्वेता हयः रंगीनाम्ना वर्षत्रयं पुनः ॥ १९ ॥ रम्यं हिरण्यं वर्षं मुत्तराकुरवस्तथा ॥ उक्तानि षड्वर्षाणि प्रत्येकं परिमाणतः ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि नववर्षं तु मध्यमं ॥ इच्छादृतं समाख्यातं तन्मध्यमेरुरीरितः ॥ २१ ॥ मरोश्चतुर्दिशं तच्च विस्तीर्णं योजनानि षट् ॥ त्रिणिषेव सहस्राणि चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ २२ ॥ विष्कंभरूपैरचित्ता योजनानि युतमुच्चितः ॥ मंदरोर्दिशि पूर्वस्यां याप्यायांगं समाहनः ॥ २३ ॥ प्र-

॥ पश्य ०
॥ २४ ॥

तीच्यां विपुला नाम्ना कौबेरी मथिति पृति ॥ दिशा रूपां स्फुश्रतारो वृक्षाः केतु व-
दुभ्रताः ॥ २४ ॥ करं व शूरु हो जं वू पिप्य लो विट पी वटः ॥ राता नि द्वा चै कंच तेषां
प्रसेक मायतिः ॥ २५ ॥ जं भात या स माख्या स्प ही पस्य क मलासन ॥ फलानि गज
मानानि पतितानि शिला तले ॥ २६ ॥ शी र्पने घन धाते पां रस वा हा सरि सराः ॥ जं
बून दी तिका थि ता तत्त यो वि वि ना शिनः ॥ २७ ॥ पी तार सं ज रा मृ सु व ची प लित व
र्जिता ॥ न स्व दो न च दो र्गे ध्य नै दि या णा म पि स्र यः ॥ २८ ॥ भवं ति तेषां ती रो वि मृ द
स्त इ स रं जि ता ॥ ज्ञा वून दा र्थाः क ल्पं ते सो व र्णा क ल्प सं पदः ॥ २९ ॥ भद्रा इ व र्ष मा
ख्या तं मे रो प्रा च्यां च तु मुख ॥ पश्चि मं के तु मा ला र्च्य मे त यो व र्ष यो पु नः ॥ ३० ॥ इ-
त्था र्त्तं स मा र्था तं म ध्य मं त ल्यु रो दि तं ॥ व नं चै त्र र थं पू र्वे द क्षि णं गं ध मा द नं ॥ ३१ ॥
वे भ्रा जं पश्चि मं मे रो व न नं द न मु त्त मं ॥ अ रु णो दं सरः पू र्णं म हा भ द्रे त तः परं ॥
३२ ॥ सं ह स्रो दं प्र ती ची नं इ दो ची नं च मा न सं ॥ दे वो प भ्रा ग यो ग्या नि सरां सि का थि
तानि ते ॥ ३३ ॥ शी ता त श्च मु कुं द श्च कुर री मा ल्य वा न थ ॥ वै कं क ना मा प च्यं ते पू-

॥ राम ॥
॥ २५ ॥

वैष्णोकेसरचलाः॥३४॥ त्रिकूटगिरिसम्राजोपन्नगः कुचलाह्वयः॥ निपरोह
क्षिणास्तस्यनाचनाकेसरचलाः॥३५॥ शिखिवासोडवेधुर्यैकपिलोगंधमाह
नः॥ जारुधः पश्चिमात्रजनकेसरापंचभूषराः॥३६॥ शंखकूटः समाख्यातः समा
ख्यातस्तनर्षभः॥ हंसः समाख्यातानागस्तथाकालांजनप्रभः॥३७॥ उदीच्यां के
सरापंचविंशतिः केसरचलाः॥ योजनानां सहस्राणां द्वात्रिंशन्मानसंमिते॥३८॥
विस्तारो मूर्ध्नि रौलस्यसरो भोगेधमध्यमे॥ चतुर्भिर्दशाभिश्चैव सहस्रे निर्मि
तापुरी॥३९॥ योजनैसंमिता चतुर्कर्णिकोवाचलांशुजे॥ विदिहृदिहृत्वाष्टा
सुपरितो ब्रह्मणः पुरी॥४०॥ इंद्रादिलोकपालानां पुरः पूर्वादिपुक्षिताः॥ वि
स्तारयाममानेनरातयोजनसंमिता॥४१॥ पुरी भवति माघेनीनाम्ना चैवाम
रावती॥ सहस्रगोपुरद्वारप्राकारपरिधानुला॥४२॥ तेजोवती पुराग्नेयीया
म्यांसंयमनी पुरी॥ रक्षोवती राक्षसीतुङ्गस्रवत्यथवारुणी॥४३॥ वायोगंधव
तीख्याताख्यातासोम्यामहोदया॥ यरास्विनी भवस्योक्ताकेसरचलभूमिपु

॥ पत्र ०
॥ २५ ॥

४५॥ भगवन्मूर्तिभेदानां पुरःसंतिपरिष्कृताः॥ भिलेंदुर्मंडलंगंगाभगवत्याद
जन्मभूः॥ ४५॥ दिवःपतंतिप्रत्यारामभ्यासं ब्रह्मणःपुराः॥ चतुर्दिक्कमवंतोसा
चनुर्धोभवतिस्वयं॥ ४६॥ सीताचालकनंदाचक्रुर्भद्रयासह॥ चतस्रोना
मभेदाश्चदिग्भेदाश्चचतुर्मुख॥ ४७॥ सीतांतरिक्षगापूर्वेशोलानिष्कस्यनिम्न
गा॥ यातिपूर्वेणवर्षेणभद्रसेनचसागरं॥ ४८॥ प्रविष्टांसरितांमुख्यादक्षिणे
नतथास्वयं॥ भारतं वर्षमभ्येतिलैलासप्तमुखान्ततः॥ ४९॥ प्रविष्टाच्चकनंदा
भोनिचिंत्त्रैलोक्यपावनी॥ क्वचक्रुःपश्चिमाद्यैलाकेतुमालाह्वयंपुनः॥ ५०॥
अतीत्यवर्षमंभोषिमंतियोषिष्यथापतिं॥ भद्रागिरीदुदीचीनांदेसानुत्तरतः
कुरुन्॥ ५१॥ अतीत्यवारिचिंयानिनिम्नगासरितांपतिं॥ आनीलनिषधाया
मोमाल्यवान्गंधमादनः॥ ५२॥ मध्येतयोमेरुशैलःकर्णिकापंकजयथा॥ भा-
रतंकेतुमालंचभद्राशंकुरवस्तथा॥ ५३॥ पत्राणिलोकपद्मस्यमर्यादाशैलतो
बहिः॥ देवकूटश्चनिषदोदक्षिणोत्तरमायतौ॥ ५४॥ मर्यादापर्वतोज्ञेयोके

॥ राम ॥
॥ २५ ॥

लासो गंधमादनः ॥ मशीतियो जनायासो पूर्वापरमहोदधिं ॥ ५५ ॥ स्थितो पा
रिवाचश्च निषधो वधिभूतौ ॥ मेरोपश्चिमभूभागे यथा पूर्वो तथा स्थितौ ॥ ५६
पूर्वोत्तरधराश्रीतौ पर्वतौ मेरुभूभृतः ॥ उत्तरेण स्थितौ प्राथ्य पूर्वापरमहोदधिं ॥
५७ ॥ पर्वतानामवस्थानमानं स्यात्प्रपंच्यते ॥ शैलानामंतरोद्गोप्यः सेव्यं तेषि
भूचारणैः ॥ ५८ ॥ अन्येऽप्युष्णरुद्रकादेषु दानवकिंनरैः ॥ मोमास्येतास्तुतास्व
र्गो दुर्लभा पापकर्मभिः ॥ ५९ ॥ ज्ञानमूर्तिहयग्रीवो भद्राश्वतथस्वयं ॥ वर्षेषु
मूर्तयो विष्णो मया द्वापर्वतेषु च ॥ ६० ॥ वसंतिलोकरसायेनानारूपविशेषिता
याति किंपुरुषादीनि वर्षाण्येतानि पश्य ॥ ६१ ॥ निरातं काप्रजाशस्वनशोको
नभयंतथा ॥ तोद्व्यानबुभुक्ष्याचनद्वेषो नायुषः क्षयः ॥ ६२ ॥ संतितेषां सहस्रा
णि वर्षाणि द्वौ च विंशतिः ॥ आयुर्न तेषु देशेषु भोसमं भानवर्षति ॥ ६३ ॥ देवा
नचर्तुभेदोऽस्ति न कालो युक्तभेदवान् ॥ सदाकृतबुगः कालो वर्तते चतुरानन ॥
॥ ६४ ॥ चर्मश्चतुष्पासकलो ध्यानमेवार्चनं हरेः ॥ पर्वताश्चरितश्चापितत्रत

॥ पञ्च
॥ २५ ॥

त्रपुराणित्वा ॥ २५ ॥ ग्रामाश्च संति बहु वस्व चर्मनिरताः सदा ॥ ब्राह्मणाभूमिप
श्चापि प्रजापालनतत्पराः ॥ २६ ॥ स्वस्वैकर्मण्यभिरिताश्चानुर्वण्यमवस्थितं ॥
चानुराश्रम्यमप्येवं यथोक्तमवतिष्ठते ॥ २७ ॥ इति श्रीपंचरात्रमहोपनिषदि
पार्श्वतंत्रज्ञानपादे जंबूद्वीपादिप्रमाणवर्णनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ आदाक्षिणाखाद्यंभोचेराशौचालाहिमालयात् ॥ देशोयं आर
तं वर्षं भूरेपाकर्मणानृणां ॥ १ ॥ योजनानिसहस्राणि विस्तारेण वकथ्यते ॥ स्व
र्गापवर्गफलदं कर्मकार्ये नृणामिह ॥ २ ॥ सस्यो महेंद्रो मलयः रूक्तिमान्क्षना
मवान् ॥ विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ३ ॥ इहैव क्रियमाणस्य कर्म
णो नरकं फलं ॥ वर्षेष्वल्पेषु सर्वेषु केवलं भुंजते फलं ॥ ४ ॥ इहैव चानुराश्रम्य
चानुर्वर्ण्य व्यवस्थितिः ॥ रूतादियुगभेदानां चतुर्णामिह संभवः ॥ ५ ॥ दानं य
ज्ञं तपो मर्त्याः परलोकफलार्थिनः ॥ इह कुर्वन्ति यज्ञेशं यजन्ते पुरुषोन्तमं ॥ ६ ॥
श्रेष्ठं तद्भारते वर्षं सर्वेषु संभवं ॥ फलार्थिनः कामयन्ते कर्मभूषु जनिं बु

॥ राम ॥
॥ २५ ॥

धाः॥७॥सहस्राणितथैवास्मिदिव्यानिपुरुषःपरः॥आस्तेचामानिनश्च
पुण्यासंतिसहस्रशः॥८॥ग्रामापुरःपत्तनानिभवंतिचपरंशतं॥द्वीपेषु
पट्टसहस्रेषुसंतिवर्षाणिसप्तवै॥९॥प्रत्येकंसप्तचंद्रसूनुभवंतिकुलपूर्वताः
वर्णानामाश्रमाणांचभेदास्तत्रचवस्त्रिताः॥१०॥अंतिमेपुष्करद्वीपमानसो
त्तरभूधरः॥मध्यवलयवद्भ्रातितस्योद्यायोभिधीयते॥११॥योजनानांस-
हस्राणिपंचाशतसमुन्नति॥तावदेवास्यविस्तारोद्वीपंतद्विभजंतव॥१२
स्थितःशैलवरोब्रह्मद्वेषपरिमंडले॥शैलस्यांतमानसस्यबहिश्चसदृशो-
भे॥१३॥तन्मूर्धिलोकपालानांमिंद्रादीनायथापुरं॥पुरःसंतिपुरांतासांनामा
न्यपियथापुरं॥१४॥देवानामपिचान्येषांतत्रसंतिपृथक्पुरः॥असंख्याता
ब्रह्मणश्चपुरंभवतिपुष्करे॥१५॥स्वादुस्वस्रोदकेपूर्णवारिधिःपुष्करा-
द्वहिः॥तेनतद्द्वेषितंद्वीपंयथान्यात्यर्णवांतरैः॥१६॥स्वादूदकाद्वहिभूमि
सर्वांचेवहिरण्मयी॥तपनीयमयोब्रह्मनूलोकालोकाचलोवहिः॥१७